

Stílusrétegek – szövegtípusok

1. E két fogalomnak látszólag semmi köze nincs egymáshoz. Az egyik a stilisztika, a másik a szövegtan területéhez tartozik. S e két tudománynak (mint határtudománynak) a nyelvészet hatókörén belüli része is alapvetően más tárgyat vall magáénak: a stilisztika a nyelvi közlések járulékos, úgynevezett stílusértékét, a szövegtan pedig a legbonyolultabb nyelvi egység, a szöveg szerveződésének nyelvi természetű jellemzőit vizsgálja.

Lényeges szempontból érintkezik azonban egymással a két tudományág: sem a stilisztikát, sem a szövegtant nem lehet művelni csak nyelvi tények figyelembevételével, csak a nyelvészet módszereivel. Mind a stílus, mind a szöveg létrejöttében alapvető szerepe van a társadalmi érintkezés történetileg kialakult szabályainak. Mindkettőt nyelven kívüli, pragmatikus tényezők határozzák meg általában is, variánsaikat pedig különösen. A stilisztika és a szövegtan tipologizálási törekvéseinek egyaránt az a célja, hogy föltárja a kommunikációs folyamatban működő nyelvnek, a nyelvhasználatnak a különféle kommunikációs helyzeteknek megfelelő variánsait. (A kérdésről vö. SZABÓ 1984.)

2.1. A funkcionális stilisztika stílusréteg-fogalma, a stílusfajták vagy funkcionális stílusok. A klasszikus retorikákban is tetten érhető, s stilisztikák közül a funkcionális stilisztika néven ismert stilisztikatörténeti irányzathoz tartozó munkáknak pedig határozott és elsődleges célja a nyelv, illetve nyelvhasználat különféle változatainak, ezek stílusának, stílusjellemzőinek kutatása. CH. BALLY és J. MOROZEAU stilisztikai fölfogása nyomán állítja föl funkcionális stíluselméletét több európai szerző. Nálunk talán E. RIESEL funkcionálisstílus-elmélete a legismertebb és a legnagyobb hatású. RIESEL **n y e l v i s t í l u s o k a t** (Sprachstile) (a későbbi magyar szakszóhasználatban stílusrétegeket) különböztet meg egymástól. A nyelvi stílust a következőképpen határozza meg: „»Nyelvi stílus«-on az emberi tevékenység meghatározott területén alkalmazott, meghatározott célú kifejezési módot értjük – az általánosan rendelkezésre álló, egységes nyelvi elemek specifikus-funkcionális felhasználási módját”¹ (E. RIESEL 1954, 7). Később ugyanezt a fogalmat **f u n k c i o n á l i s s t í l u s - n a k** (funktionaler Stil) nevezve fölteszi a kérdést, hány ilyen stílus van, és melyek ezek. „A stílusok osztályozásának fő szempontja a s p e c i á l i s f u n k c i ó szerinti felosztás, amelyet az adott nyelvi kifejezési módok a társadalmi kapcsolatrendszerben betöltenek. Minden meghatározott közlési cél szükségszerűen előhívja a stílusrendszer megfelelő **n y e l v i j e l l e m z ő i t**”² (E. RIESEL 1964, 39). A

kommunikációs funkció, elsősorban a helyzet és a cél tehát E. RIESEL stílusosztályozási alapja. Eszerint a következő kategóriákat különbözteti meg:

I. Az írott közlés nyelvi stílusai (az ún. „írott nyelvi stílusok”):

1. a tudományos stílus,
2. a publicisztikai stílus,
3. a hivatalos érintkezés stílusa.

II. A szóbeli közlés nyelvi stílusai:

1. A családi, ill. a magánérintkezés nyelvi stílusa (az ún. mindennapi nyelvi stílus – Umgangssprachstil);
2. A szóbeli közlések nyelvi stílusa (az ún. „beszélői”, szónoki stílus – Rednerstil) mint a korábban megnevezett írott nyelvi stílusok összes szóbeli megjelenési formája.

Ezt a felosztást csak kísérletnek, megoldási javaslatnak tekinti. Sok olyan kérdést fölvet, amelyekre végleges választ nem ad ugyan, de bizonyítja, hogy látja a stílusok osztályozásának bonyolultságát, a nyelven kívüli kategóriák által meghatározott nyelvi-stilisztikai kategóriák elkülönítésének nehézségeit. Bár nem tartja funkcionális szempontnak, figyelembe veszi a monologikus és dialogikus közlés különbségeit, látja a „beszélői stílus”-nak, a sajtónyelvi stílusnak a közlés témája által meghatározott belső tagolódását. Ezek alapján el is különít alkategóriákat, ún. műfaji stílusokat (Gattungsstile) (vö. E. RIESEL 1954, 16–18). S bár nem tartozik szorosabban vett témánkhoz, nem lehet említés nélkül hagynunk, hogy a szépirodalom stílusa és a funkcionális stílusok viszonyának kérdésében figyelemre méltó, alapjában máig is érvényes álláspontot foglal el. A szépirodalom stílusát más minőségű kategóriának tartja, mint a mindennapi kommunikáció funkcionális stílusait, röviden „a nyelv különösen sajátos, funkcionálisan bővült felhasználási módjának”³ (E. RIESEL 1954, 16.), amelynek specifikumát a funkcionális stílusok szempontjából abban látja, hogy az összes funkcionális stílus elemeit felhasznál(hat)ja, de a felhasználás módját, arányát az adott kor szak művészi-esztétikai szemlélete, az irodalmi irányzatok és az írói egyéniségek szabják meg (E. RIESEL, 1954, 14–16).

2.2. E. RIESEL stílusfelosztása már korán jelentkezik a magyar szakirodalomban. Elméleti, összefoglaló alkotásként ezt vallja elődjének kiindulásában és a könyv témaköreinek, fejezeteinek szerkezetében FÁBIÁN PÁL-nak, SZATHMÁRI ISTVÁN-nak és TERESTYÉNI FERENC-nek 1958-ban megjelent stilisztikája, A magyar stilisztika vázlata. Ez a felfogás élt, illetve él tovább a gyakorlatban, az empirikus elemzésekben, a funkcionális felfogás módszereit kibővítve, de sokszor keverve egyéb, hagyományos módszerekkel. Az elmélet továbbfejlődése azonban – legalábbis ezen az úton – megrekedt.

A nyelv rétegződésének – elsősorban a prágaiak nyomán folytatott – vizsgálata azonban továbbfejlesztette, differenciálta a stílusok osztályozását. PÉTER MIHÁLY az előzőekben tárgyaltakénál több szempontot figyelembe véve ábrázolja a nyelv „funkcionális varianciáját”, illetve ennek egymást a valóságban általában keresztező dimenzióit: 1. t é r b e l i (köznyelv – regionális köznyelv – nyelvjárások); 2. n o r m a (a köznyelv normatív vagy nem normatív használata); 3. a nyelvi jelek a n y a g i megjelenésének dimenziója (beszélt és írott nyelv); 4. a beszédesemény s z e r k e z e t é n e k dimenziója (párbeszéd – monológ); 5. a nyelvi közlés m ű f a j á n a k dimenziója (tudományos, publicisztikai nyelv stb.); 6. a b e s z é d h e l y z e t dimenziója (konkrét szituáció, a résztvevők társadalmilag vagy más módon meghatározott viszonya); 7. a nyelv e s z t é t i k a i v a g y n e m e s z t é t i k a i célzatú használatának dimenziója; 8. a nyelvhasználat é g y é n i sajátosságai (a beszélő származása, foglalkozása, műveltségi foka, vérmérséklete, kedélyállapota stb.); 9. az i d ő dimenziója (archaizmus – neologizmus) (vö. PÉTER MIHÁLY 1974, 461). Anélkül, hogy vitathatlannak tartanánk az itt felsorolt dimenziók mindegyikét, és e kilencet elégségesnek, nálunk a stílus(réteg)felosztásoknak eddig talán ez a legteljesebbike. WACHA IMRE készítette el a nyelvhasználatnak még ennél is gazdagabb szempontrendszerű felosztását, szinte az összes számba vehető dimenzió figyelembevételével. S bár célja nem stilisztikai szempontú volt, szemléletével, szempontrendszerével, a feldolgozás és ábrázolás plasztikusságával mintája lehet egy teljesebb stílusfelosztásnak (több dolgozatában foglalkozik a kérdéssel, a legbővebben l. WACHA 1992).

3.1. A szövegtípus-fogalom értelmezése, a kategorizálás kritériumai.
A s z ö v e g t í p u s mint szövegtani kategória helyet kap a szöveggel foglalkozó elméleti munkák mindegyikében. Szerepe általában alárendelt, a szöveg elméleti kérdéseinek tárgyalása során térnek ki rá. Találkozhatunk azonban olyan szövegelméleti felfogással is, amely a szövegtípusnak mint a konkrét szövegtől az elvont szövegfogalom felé vezető átmeneti kategóriának, illetve a szövegtípus-kutatásnak elméleti jelentőséget tulajdonít (l. erről részletesen: KOCSÁNY 1989, 37–43).

A címben megjelölt téma szempontjából azonban nem a szövegtípus-kutatás elméleti jelentősége, lehetséges útjai, az egyes utak buktatói az érdekesek, csupán az, hogy milyen szempontok, esetleg szempontrendszerek szolgálnak a szövegek tipologizálásának alapjául.

A szöveg, és így a szövegtípusok pragmatikus természetéből adódóan az osztályozási szempontoknak is pragmatikusoknak kell lenniük: figyelembe kell venniük a kommunikáció összes tényezőjét. Mivel azonban a teljesség még elméletben is inkább csak idealizálás lehet, a gyakorlatban pedig még teljességre törekvő felosztási kísérlet sem készült, azt érdemes megnézni,

melyek azok az általánosítható szempontcsoportok, amelyekből a szövegtipológia kutatói válogatnak.

A szövegtípus-meghatározások magukban foglalják ezeket a legfontosabb kritériumokat. A számtalan meghatározás közül nézzük az egyik legpregnansabbat, leginkább definíciószerűt: „Egy szövegtípus a nyelvi cselekvések egy komplex mintájához rendelt szövegosztályként írható le”.⁴ (ERMERT 1979, 66). Egy adott szövegtípus eszerint tehát meghatározott ismérvekkel jellemezhető, mégpedig a lehetséges ismérveknek a szövegtípusra érvényes kombinációjával. A szövegtipológiák a szövegeket a következő két nagy szempontcsoport szerint sorolják különféle osztályokba: (1) a szöveg tárgya, témája, célja szerint, tehát szövegen kívüli, kommunikációs szempontok szerint; (2) a szövegek belső szerkezete, a szövegegységtípusok szerint. A bonyolult szempontrendszernek ez a nagyon leegyszerűsített változata jól mutatja a fenti szövegtípus-meghatározásban foglalt, szövegtípus-meghatározó kritériumokat: egyrészt azt, hogy a kommunikációs helyzetnek megfelelő szövegfajták a társadalom kommunikációs folyamataiban jönnek létre, társadalmi szokás alapján válnak hagyományossá, másrészt azt, hogy az így kialakult, tipikus szövegfajtáknak saját jellemző szuperstruktúrájuk, tipikus szerkesztésmódjuk, valamint nyelvi formájuk van. E két szempontcsoport közül a szövegtípus-vizsgálatokban hol az egyiket, hol a másikat részesítik előnyben (az elsőt pl. SANDIG 1972; SCHMIDT 1972; ERMERT 1979; VATER 1992, a másodikat pl. GÜLICH és RAIBLE 1977 vagy WEHRLICH 1979, ha csak a nagyon gazdag német szakirodalomból emelünk is ki néhány szerzőt).

A szövegen kívüli tényezők közül a következők fordulnak elő szinte mindegyik szerzőnél: (1) a kommunikáció iránya (monológ vagy dialógus); (2) a kommunikációs partnerek száma, helyzete, viszonya (jelen vannak-e vagy nem, hány befogadó van, milyen társadalmi helyzetű, műveltségű a közlő, illetve a befogadó); (3) a kommunikációs folyamat típusa (a nyilvánosság foka: mindennapi – nyilvános); (4) a kommunikációs cél (informálás, meggyőzés, ösztönzés, rábeszélés, kapcsolatépítés, érzelemkifejezés stb.); (5) a téma tárgyalásmódja (megvilágító, leíró, érvelő, asszociatív, elbeszélő, tanácsoló stb.). A szövegen belüli ismérvek bősége szinte számbavehetetlen. Jellemzőjük azonban az, hogy a szövegen kívüli ismérvek tematizációi, strukturális vagy nyelvi megfelelői. Ezek közül GÜLICH és RAIBLE a következőket tartja fontosnak: a különféle metakommunikatív mondatok szintaktikai realizációit (kérdés, felszólítás, udvariassági formulák stb.) vagy például a szövegek időviszony-szerkezetét.

E szempontok szerint a következő szövegtípusokat említik, tárgyalják a szerzők: társalgási szövegek, levélszövegek, jogi szövegek, tudományos szövegek, hírszövegek, interjúszövegek, oktató szövegek, használati utasítá-

sok, receptek (főzési receptek) stb. típusát. Gazdagabb a fősorolás, mint a funkcionális stílusokéi, de azoknak szinte mindegyike is megtalálható benne.

4. Mi a közös a korábban tárgyalt funkcionális stilisztikák által létrehozott stílusréteg-fogalom és a szövegtípus-elméletek által megalkotott szövegtípus-fogalom, illetve osztályozási szempontjaik között? Felfogásukban, alapvető kiindulási pontjukban tulajdonképpen semmi: mindkettő a kommunikációs helyzet által meghatározott nyelvhasználat tipikus vonásait keresi. Míg azonban a stílusrétegek felosztása hagyományosan inkább csak a nyelv területi, társadalmi rétegek szerinti és időbeli változataira támaszkodott, a szövegtípológiák a nyelvhasználatnak bonyolultabb, összetettebb elméletéből indulnak ki: szemiotikai, nyelvi funkciókat tárgyaló elméletekből, a kommunikáció- vagy a beszédteóriából, illetve ezek kombinációiból. Ebből adódik, hogy a bonyolult kritériumrendszer metszéspontjaiban sokkal többfajta szövegtípust kapunk, mint ahány stílusréteggel a funkcionális stilisztika számolt. Ez azonban csupán a gyakorlatban jelentkező, nem elvi elmentmondás. Mivel a stílus típusait, kategóriáit a szövegeihez hasonlóan pragmatikus tényezők határozzák meg, a szövegtípológia eredményei gazdagíthatják a stílusosztályozási kutatásokat. A szövegtípus-jellemzők egy része egyben stílustípus-jellemző is. Az azonos gyökerű meghatározottság, esetleg egybeesés lehet az oka annak, hogy stilisztikai szakirodalmunkban keverednek a stilisztikai és szövegtani eredetű típusjelölő fogalmak (stílus, stílusfajta, szövegfajta, szövegtípus, műfaj stb.). A terminológiai tisztázódáshoz azonban szükség lenne a szöveg és a szó szoros értelmében vett funkcionális stílus kapcsolatának az eddigieknél megnyugtatóbb elméleti tisztázására.

Jegyzetek

¹ „Unter »Sprachstil« verstehen wir die Ausdrucksgestaltung auf einem bestimmten Gebiet menschlicher Tätigkeit zu bestimmten Mitteilungszwecken – die spezifisch-funktionale Verwendungsweise der allgemein zu Gebote stehenden, einheitlichen Sprachmittel.”

² „Als Hauptkriterium der Stilklassifikation gilt die Einteilung nach der spezifischen Funktion, die die betreffenden sprachlichen Verwendungsweisen im gesellschaftlichen Verkehr ausüben. Jeder bestimmte Mitteilungszweck ruft zwangsläufig eine entsprechende linguistische Spezifik des Stilsystems hervor.”

³ „als besonders eigenartige, funktional erweiterte Verwendungsweise der Sprache”

⁴ „Eine Textsorte kann allgemein als eine Klasse von Texten beschreiben werden, die einem komplexen Muster sprachlicher Handlungen zugeordnet sind.”

Szakirodalom

ERMERT, KARL: Briefsorten. Untersuchungen zu Theorie und Empirie der Textklassifikation. Tübingen, 1979.

FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC: A magyar stilisztika vázlata. Budapest, 1958.

GÜLICH, ELISABETH–RAIBLE, WOLFGANG: Linguistische Textmodelle. München, 1977.

KOCSÁNY PIROSKA: Szövegnyelvészet vagy a szövegtípusok nyelvészete? *Filológiai Közlöny* XXXV [1989]: 26–43.

PÉTER MIHÁLY: Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. *NytudÉrt.* 83 [1974]: 458–3.

RIESEL, ELISE: Abriss der deutschen Stilistik. Moskau, 1954.

RIESEL, ELISE: Der Stil der deutschen Alltagsrede. Moskau, 1964.

SANDIG, BARBARA: Zur Differenzierung gebrauchssprachlicher Textsorten im Deutschen. In: GÜLICH, E.–RAIBLE, W. (eds.); Textsorten. Differenzierungskriterien aus linguistischer Sicht. Frankfurt, 1972. 113–24.

SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Ist 'Funktionalität' eine linguistische oder eine texttheoretische Kategorie? In: GÜLICH, E.–RAIBLE, W. (eds.); Textsorten. Differenzierungskriterien aus linguistischer Sicht. Frankfurt, 1972. 59–71.

VATER, HEINZ: Einführung in die Textlinguistik, München, 1992.

WACHA IMRE: A nyelvi rétegződés kérdései („Perújrafelvétel a magyar szakirodalom alapján”). In: KEMÉNY GÁBOR (szerk.); Normatudat – nyelvi norma. *Linguistica series A. Studia et dissertationes*, 8. Budapest, 1992. 49–105.

WEHRLICH, EGON: Typologie der Texte. Heidelberg, 1979.

FÁBIÁN PÁL

A pécsi rádió nyelvhasználatáról

Önvallomással kezdem. – A Magyar Rádió nyelvi bizottságában (melynek ünnepeltünk is tagja) a pécsi stúdió nyelvével való foglalkozásra 1993 tavaszán az indított, hogy a városhoz (bár nem arra a vidékre való vagyok) sok érzelmi szállal kötődöm: itt kezdődött a tanári pályám a Széchenyi Gimnáziumban, itt voltam ifjú házas, itt született az első gyermekünk stb. A bazilika előtt minden nap többször is elmentem: mindig más volt mögötte a Mecsek, az ég. A háború utáni évek minden nehézsége ellenére nagyszerűen éreztem magam Pécsen, s ha 1950-ben nem helyeznek fel teljesen váratlanul Budapestre, azt hiszem, ma is ott élnék. – De legyen elég ennyi a nosztalgiából.

Illetőleg még valami: a negyvenes évek végén szó sem volt még önálló pécsi stúdióról: örültünk, ha a Kossuth rádió bejött a készülékünkön. Aztán le-lelátogatván Pécsre, láttam a Misinán épülni az adót, s ma a pécsi stúdió nagy területre önálló műsort is sugároz, nemcsak átjátszóállomás.